

УДК 94(477): 1944/1945

**СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ
ПРОТИБОРСТВА РАДЯНСЬКИХ
КАРАЛЬНО-СИЛОВИХ ОРГАНІВ
З УКРАЇНСЬКИМ САМОСТІЙНИЦЬКИМ
РУХОМ У 1944–1945 РОКАХ
(ВИБРАНІ АСПЕКТИ)**

**MODERN DOMESTIC HISTORIOGRAPHY
OF THE CONFRONTATION OF THE SOVIET
PUNITIVE STRUCTURES WITH THE UKRAINIAN
INDEPENDENT MOVEMENTS IN 1944–1945
(SELECTED ASPECTS)**

Ухач В. З.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, Тернопільський національний економічний університет (Тернопіль, Україна), e-mail: v.ukhach@ukr.net, ORCID: orcid.org/0000-0002-2016-5335

Ukhach V. Z.,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of theory and history of state and law, Ternopil National economic University (Ternopil, Ukraine), e-mail: v.ukhach@ukr.net, ORCID: orcid.org/0000-0002-2016-5335

Проаналізовано підходи сучасних українських істориків до визначення стратегії і тактики боротьби суб'єктів українського самостійницького руху, системи вжитих заходів радянським тоталітарним режимом для поборювання ОУН(б) та УПА, особливостей національно-визвольної боротьби у 1944–1945 роках. Доведено, що використаний радянським режимом комплекс «витончених» засобів боротьби з структурою українського визвольного руху цинічно порушував права людини, чинив законодавство, спровокував чергові хвилі невинуватих репресій, актів терору з обох сторін, від яких страждало і цивільне населення.

Ключові слова: український визвольний рух, ОУН(б), УПА, стратегія, тактика, радянські карально-силові структури, репресії.

The approaches of modern Ukrainian historians to the definition of the strategy and tactics of the struggle of the Ukrainian independent movement subjects, the system of measures taken by the Soviet totalitarian regime in order to defeat the OUN (b) and the UPA, and the peculiarities of the national liberation struggle in 1944–1945 were analyzed. It is proved that the complex of «sophisticated» ways which were used by the Soviet regime in order to combat the structures of the Ukrainian liberation movement, cynically violated human rights, current legislation, provoked another wave of unjustified repressions, acts of terror on both sides, which also caused the suffering of the civilian population.

Keywords: Ukrainian liberation movement, OUN (b), UPA, strategy, tactics, Soviet punitive structures, repressions.

В умовах переходу фронтів суб'єктам національно-визвольного руху вдалося серйозно зашкодити швидкому розгортанню системи органів радянської влади. Ситуація кардинально змінилася із визволенням усіх українських земель від нацистської окупації. Нові обставини висунули на порядок денний перед ОУН(б) і УПА питання обговорення стратегії і тактики подальшої боротьби з потужною радянською системою [12, с. 607]. З іншого боку комуністичний режим взяв під пристальний моніторинг як процеси другої радянизації краю, так і розробку системи заходів боротьби з повстанською армією та націоналістичним підпіллям. Комуністичні очільники усвідомлювали вагу швидкої перемоги на внутрішньому фронті, але прагнули якнайшвидше закрити «тему» ОУН і УПА і в контексті

привабливої картини у власних міжнародних геополітичних цілях.

Метою наукової статті є аналіз окремих наукових аспектів безкомпромисного двобою радянського тоталітарного режиму та його силових структур з суб'єктами українського визвольного руху у період 1944–1945 років в наукових працях сучасних українських істориків. Виходячи із мети в науковій статті поставлено наступні завдання: проаналізувати підходи сучасних науковців до визначення стратегії і тактики боротьби суб'єктами українського самостійницького руху, системи вжитих заходів радянським тоталітарним режимом для поборювання ОУН(б) та УПА, особливостей національно-визвольної боротьби у 1944–1945 роках.

Вітчизняні дослідники наголошують, що у політичному провіді українського національно-визвольного руху обговорювалися різні підходи до планів продовження боротьби. По-перше, розглядалася можливість всенародного повстання, що на думку керівництва ОУН(б) та УПА дозволило б залучити народні маси з інших регіонів. По-друге, обговорювалася позиція обмежити військові дії задля послаблення сил ворога [12, с. 607]. По-третє, обмірковувалася думка про ведення оборонних, захисних дій з метою збереження як учасників боротьби так і населення від терору репресивних органів [12, с. 607]. На думку істориків, попри непрості дискусії і поліфонію підходів до подальших шляхів боротьби, був обраний шлях продовження національно-визвольної боротьби.

У новітніх дослідженнях істориками об'єктивно висвітлюється система запроваджуваних заходів боротьби радянських органів та силових структур проти націоналістичного підпілля та повстанських відділів. Сталінський режим, зазначає В. Гриневич, у визначенні власної стратегії і тактики боротьби з ОУН і УПА із самого початку обрав за пріоритет – збройну протидію [10, с. 6]. Д. Веденєєв подає чітку класифікацію партійних керівних вказівок та завдань радянських правоохоронних органів та спеціальних військ. У переліку системних заходів комуністичних органів, Д. Веденєєв виокремлює: 1) «внесення розколу в місцеве населення за соціально-майновою ознакою [...]» [1, с. 215]. Сценарій апробований на Великій Україні в 1930-х роках, але очевидно була й інша мета – викрити «злodianня» українсько-німецьких націоналістів та позбавити матеріально-фінансової підтримки повстанське запілля; 2) підготовка та максимальне охоплення краю сіткою агентурної мережі; 3) введення «[...] тотальної системи контролю за населенням краю [...]» [1, с. 215] як соціальної бази сил українського самостійницького руху; 4) активна системна розбудова комсомольських та партійних організацій; 5) запровадження системи кругової поруки та жорсткої відповідальності для всіх, хто приховував інформацію про структури націоналістичного підпілля та повстанської армії; 6) примусове, з використанням каральних заходів, залучення людної краю до «груп самооборони» та «груп сприяння винищувальним батальйонам»

[1, с. 215]. Звісно, вищеперелічені заходи впроваджувалися на фоні масованої інформаційно-пропагандистської компанії з викриття ворогів радянської держави.

З-поміж переліку пріоритетних напрямів боротьби радянських правоохоронних органів та спецвійськ з ОУН(б) та УПА історики виокремлюють: 1) створення агентури в структурах підпілля та соціальної бази його підтримки [1, с. 215]; 2) легендованих агентурно-бойових груп [3]; 3) проведення чекістсько-військових операцій [10, с. 7]; 4) перехоплення каналів зв'язку керівництва підпілля із закордонними структурами та розвідками інших країн; 5) «розклад нелегального середовища й схилення його учасників до виходу з повиною» [1, с. 215]; 6) використання у збройній протидії з ОУН(б), УПА спецгруп НКВС, оперативників Народного комісаріату державної безпеки, агентів «Смершу» [10, с. 7]; 7) використання спецзасобів, компрометації, публічних форм покарання, репресивно-депортаційних заходів, насамперед, проти родин учасників національно-визвольної боротьби [3, с. 236]. Поділяємо точку зору Ю. Киричука, який зазначав, що усі ланки радянської карально-репресивної системи спрямовувалися на боротьбу проти націоналістичного підпілля [5, с. 252].

У сучасній українській історіографії достатньо повно висвітлено боротьбу ОУН(б) і УПА у критичні для них 1944–1945 роки. Керівництво національно-визвольного руху, враховуючи спрямування радянським режимом і його силовими структурами системи заходів, які фокусувалися на збройну боротьбу та фізичне знищення підпілля та повстанських відділів, усвідомлювало гальмівну потребу постійної реорганізації, зміни тактичної лінії, форм і методів боротьби, агітаційно-пропагандистської роботи в умовах тотального наступу. Адекватна, своєчасна реакція політичного керівництва самостійницького руху дозволила б максимально забезпечити значні втрати членського активу ОУН і УПА, продовжити боротьбу та максимально довго отримувати підтримку населення краю.

Аналіз сучасними істориками особливостей національно-визвольної боротьби з радянським тоталітарним режимом у 1944 році дозволяє виокремити ряд узагальнень.

По-перше, науковці зазначають, що керівництво національно-визвольного руху, обравши, попри непрості внутрішні дискусії [8, с. 210], шлях подальшої боротьби [12, с. 607] було морально підготовлене продовжити її [13, с. 412]. На думку С. Макарчука, політичне і моральне виправдання обрання такого курсу провід націоналістичного підпілля і керівництво повстанської армії вбачало в «[...] ефемерній надії на майбутню війну між західними державами і Радянським Союзом [...]» [8, с. 211]. До жовтня 1944 року повстанські відділи мали уникати великих бойових дій, зосередившись здебільшого на протидії військам НКВС та охорони тилу Червоної армії [4, с. 13–14].

По-друге, пріоритетними завданнями для керівництва національно-визвольного руху стали: максимальне збереження організаційних структур та його бойової спроможності; спротив початковим заходам радянської, зокрема утвердженню комуністичної адміністративної системи в краю [2]; підвищення ефективності ідейно-виховної роботи та політичного вишколу насамперед рядових членів самостійницького руху [6, с. 321]. Провід українського національно-визвольного руху усвідомлював і очевидно прогнозував, що в умовах не співмірності протистояючи сил, потужної інформаційно-пропагандистської компанії комуністичного режиму, руйнуванні сподівань на вдалу зовнішньополітичну кон'юнктуру, деморалізаційні моменти з-поміж членства руху лише посилюватимуться. Саме тому значні зусилля проводу були спрямовані на підвищення ефективності роботи пропагандистської референтури з метою підтримати і посилити морально-психологічний стан серед членства самостійницького руху, і що не менш важливо населення краю, підтримка якого була життєво важливою для ОУН(б) та УПА.

По-третє, історики наголошують на проведенні в другій половині 1944 року реорганізації підпільної адміністрації та провідів ОУН(б) [16, с. 162] та «[...] переформуванні основних структур УПА» [6, с. 323]. Боротьба повстанських відділів досягає піку своєї напруженості [4, с. 10–11], при цьому боротьба із внутрішніми військами носила системний характер і складала основний напрямок бойової діяльності підпілля [13, с. 423].

По-четверте, у наукових дослідженнях О. Лисенка [6], І. Муковського [9], І. Патриляка [14], М. Рущого [15] висвітлюється один із системи тактичних заходів українського самостійницького руху, який реалізовується з початком осені 1944 року, «[...] практику глибоких рейдів на Схід» [13, с. 426] та «[...] постійного маневрування» [6, с. 326]. На думку істориків такі рейди мали важливе інформаційно-пропагандистське значення, мали за мету спричинити резонанс серед місцевого населення, здобути симпатії та інформацію про умови боротьби в регіоні та створити ефект широкої присутності повстанських структур окрім базових регіонів дислокації.

По-п'яте, не випали з поля зору науковців і непрості процеси внутрішньої дискусії в керівництві національно-визвольного руху, спричинені реаліями підрадянської дійсності, і спробами окремих лідерів (М. Степанюка, В. Кука, Я. Бусола) «вдатися до пошуку нових ідеологічних орієнтирів та організаційних форм» [6, с. 326], що дозволило б напрацювати для всіх регіонів загальноприйнятну програму та розширити соціальну базу самостійницького руху. Науковці вказують на негативне сприйняття тодішнім керівництвом ОУН(б) спроб створити Народно-визвольну революційну організацію (НВРО, липень 1944 р.) і в цілому позитивно оцінюють її розв'язання у контексті монолітності національно-визвольного руху.

По-шосте, історики зазначають, що незважаючи на адекватну реаліям зміну та еволюцію тактики боротьби націоналістичне підпілля, відділи УПА до кінця 1944 року понесли важкі втрати. Так, за підрахунками київського дослідника І. Патриляка впродовж січня – кінця жовтня 1944 року УПА–Північ втратила 70% особового складу (з 10–11 тис. – до 3–3.5 тис. осіб), УПА–Південь недорахувалася близько 50% (з 1–1.5 тис. – 500–700 чол.), УПА–Захід – близько 20–25% (з 18 тис. – до 13–14 тис. чол.) [13, с. 434].

У цілому історики суголосні в позиції, що значні втрати насамперед в лавах УПА змусили керівництво українського національно-визвольного руху в листопаді 1944 року дати тверезу оцінку досвіду та урокам десятимісячної боротьби. У переліку окреслених заходів подальшої боротьби І. Патриляк визначає наступні: націоналістичне підпілля мало втримати позиції та здійснити реорганізацію усіх структурних ланок; скоротити кількість реферантур та зробити мережу ОУН(б) більш мобільною; українська повстанська армія мала відмовитися від регулярно-військових дій та «[...] остаточно перейти до діяльності партизансько-диверсійними методами» [13, с. 434]. Так, в наказі №9/44 крайової команди УПА–Захід від 25 листопада 1944 року окрім оцінки досвіду і уроків національно-визвольної боротьби в умовах другої радянської країни, крайове командування фокусувало свої майбутні завдання на наступному: окрім переходу до партизансько-диверсійних дій, наголошувалося на необхідності посилити щоденну політико-пропагандистську роботу; продумати шляхи і організувати фаховий військовий вишкіл кадрів [6, с. 336]. Повстанські відділи мали стати мобільнішими, позбутися ненадійних кадрів, зайнятися підготовкою матеріальної бази, криївок. І. Патриляк наголошує і на зростанні уваги повстанського командування щодо розвідки і контррозвідки, що значно посилювало вплив Служби безпеки (далі – СБ) ОУН [13, с. 434]. Водночас на думку А. Кентія, аналіз тактичних змін у боротьбі повстанської армії свідчив про «[...] крах надій керівних кіл визвольного руху на перетворення УПА в регулярне військо» [6, с. 337].

Завершення 1944 та початок 1945 року внесли корективи та нові зміни у протистояння протиборствуючих сил. Вітчизняні історики об'єктивно наголошують, що у безкомпромісному протистоянні партійно-радянських органів та силових структур з ОУН(б) і УПА грубо порушувалося чинне законодавство, та чинилася наруга, звірства над місцевим населенням. З одного боку, у пам'яті населення західноукраїнського краю чітко закарбувався «досвід» першого врядування совітів, а нові штурмові заходи радянської влади щодо форсованої реалізації структурних складових «другої» радянської країни залишали ілюзії у людей щодо форм і методів її проведення. З іншого боку спостерігалася втома місцевого населення від збройного протистояння, реквізитів та інших форм насильства [11, с. 3], що підсилювалося все більшим усвідомленням

неспівмірності потенціалу протиборствуючих сторін, а тому як корозія підточувало віру в успіх боротьби проти комуністичного режиму, неухильно звужуючи єдине джерело підтримки українського національно-визвольного руху [11, с. 3]. Відновлення та широке використання інститутів заручництва, доносительства [16, с. 194], системи оперативного-агентурних заходів радянських спецслужб [7, с. 377], інформаційно-пропагандистських заходів сталінського режиму мали за мету спровокувати недовіру керівництва ОУН(б) і УПА до населення, «[...] розірвати український визвольний рух і його соціальну базу» [7, с. 377]. У цілому як зауважує О. Лисенко, системні репресивні заходи комуністичних та силових структур безперечно «[...] підривали і знижували соціальну базу національно-визвольного руху, однак не змінили загального негативного ставлення мешканців західних областей до сталінського режиму» [7, с. 318]. Більше того це ще більше посилювало ескалацію протиборствуючих сторін.

Таким чином, більшість істориків схильна вважати, що використаний радянським режимом комплекс «витончених» засобів боротьби з структурами самостійницького руху цинічно порушував права людини, чинне законодавство, здетонуваючи чергові хвилі невиправданих репресій, актів терору з обох сторін, в лещата яких попадало безневинне цивільне населення.

Список використаних джерел

1. Веденєєв, ДВ., 2010. 'Організація, тактика й методи дій радянських оперативно-військових сил у протистоянні з національно-визвольним рухом в Західній Україні (1945–1950-ті рр.)', *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*, Вип.16, с.215.
2. В'ятрович, В., 'Від підпільної групи до національного руху: становлення структур і напрямів діяльності українського визвольного руху'. [online] Доступно: <https://www.google.com.ua/search?client=opera&q>.
3. Льницький, ВІ., 2016. 'Карпатський край ОУН в українському визвольному русі (1945–1954)', *Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка*, Дрогобич, 696 с.
4. Забілий, РВ., 2015. 'Особливості збройної боротьби Української повстанської армії в 1942–1949 рр.' : Дис. ... канд. істор. наук, Львів, с.10–14.
5. Киричук, Ю., 2003. 'Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія і практика', Львів, с.252.
6. Лисенко, ОЄ., 2005. 'Самостійницький рух у 1944 р. Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси', К.: *Інститут історії України НАН України*, с.321, 323, 326, 336–337.
7. Лисенко, ОЄ., 2005. 'Боротьба радянських силових структур проти ОУН і УПА у 1945 р. Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси', К.: *Інститут історії України НАН України*, с.318, 377.
8. Макарчук, С., 2004. 'Радянські методи боротьби з ОУН і УПА 1944–1945 рр.', *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип.11, с.210–211.
9. Муковський, І., 2014. 'З історії протистояння між ЧА та УПА (січень–червень 1944 рр.)', К.: *Інститут історії України НАН України*, с.460–466.

10. «Особые папки» Сталина и Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 роках», 2010. Львів, с.6–7.

11. Відп. ред. Кульчицький, СВ., 2015. «ОУН і УПА в 1945 році: Зб. док. і мат-лів», К.: *Інститут історії України НАН України*, с.3.

12. Патер, І., 2012. «Спротив галичан тоталітарному режимові у повоєнний час (1944–1953)», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць*, Вип.21, с.607.

13. Патриляк, І., 2012. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960 роках», Львів: *Центр досліджень визвольного руху*, с.412, 423, 426, 434.

14. Патриляк, І., 2013. «Протистояння рейдуєчих відділів УПА радянським силовим структурам на території Житомирщини та Київщини весною 1944 р.», *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, №4(117), с.51–55.

15. Рущкий, М., 2010. «Діяльність ОУН і УПА на Славутчині (1941–1949 рр.)», *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Історичні науки*, Вип.16, с.123–134.

16. Яневський, Д., 2012. «Проект «Україна»: Жертва УПА, місія Романа Шухевича», Харків, с.162, 194.

References

1. Viedenieiev, DV., 2010. «Orhanizatsiia, taktyka u metody dii radianskykh operatyvno-viiskovykh syl u protyborstvi z natsionalno-vyzvolnym rukhom v Zakhidnii Ukraini (1945–1950-ti rr.) (Organization, tactics and methods of action of the Soviet military-operative forces in confrontation with the national liberation movement in Western Ukraine (1945–1950))», *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»: Istorychni nauky*, Vyp.16, s.215.

2. Viatrovych, V., «Vid pidpilnoi hrupy do natsionalnoho rukhu: stanovlennia struktur i napriamy diialnosti ukraïnskoho vyzvolnoho rukhu (From the underground group to the national movement: the formation of the structures and directions of the Ukrainian liberation movement)». [online] Dostupno: <https://www.google.com.ua/search?client=opera&q>.

3. Ilnytskyi, VI., 2016. «Karpatskyi krai OUN v ukrainskomu vyzvolnomu rusi (1945–1954) (Carpathian land of the OUN in the Ukrainian liberation movement (1945–1954))», *Drohobyt'skyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka, Drohobych*, 696 s.

4. Zabilyi, RV., 2015. «Osoblyvosti zbroinoi borotby Ukrain'skoi povstanskoï armii v 1942–1949 rr. (Features of the armed struggle of the Ukrainian Insurgent Army in 1942–1949)»: *Dys. ... kand. istor. nauk*, Lviv, s.10–14.

5. Kyrychuk, Yu., 2003. «Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia i praktyka (Ukrainian national movement of the 40's and 50's of the XX century: ideology and practice)», Lviv, s.252.

6. Lysenko, Ole., 2005. «Samostiinytskyi rukh u 1944 r. Orhanizatsiia ukrainskyi natsionalistiv i ukrainska povstanska armiia. Istorychni narysy (Independent movement in 1944 Organization of Ukrainian nationalists and Ukrainian insurgent army. Historical Essays)», К.: *Інститут історії України НАН України*, s.321, 323, 326, 336–337.

7. Lysenko, Ole., 2005. «Borotba radianskykh sylovykh struktur proty OUN i UPA u 1945 r. Orhanizatsiia ukrainskyi natsionalistiv i ukrainska povstanska armiia. Istorychni narysy (The struggle of the Soviet security forces against the OUN and the UPA in 1945. Organization of Ukrainian nationalists and the Ukrainian insurgent army. Historical Essays)», К.: *Інститут історії України НАН України*, s.318, 377.

8. Makarchuk, S., 2004. «Radianski metody borotby z OUN i UPA 1944–1945 rr. (Soviet methods of combating the OUN and the UPA from 1944–1945)», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Vyp.11, s.210–211.

9. Mukovskyi, I., 2014. «Z istorii protystoiannia mizh ChA ta UPA (sichen–cherven 1944 rr.) (From the history of

the confrontation between the Cheka and the UPA (January–June 1944))», К.: *Інститут історії України НАН України*, s.460–466.

10. «Osobyie papky» Stalina i Molotova pro natsionalno-vyzvolnu borotbu v Zakhidnii Ukraini u 1944–1948 rokakh («Special folders» of Stalin and Molotov about the national liberation struggle in Western Ukraine in 1944–1948)», 2010. Lviv, s.6–7.

11. Vidp. red. Kulchytskyi, SV., 2015. «OUN i UPA v 1945 rotsi: Zb. dok. i mat-liv (OUN and UPA in 1945: Collection of documents and materials)», К.: *Інститут історії України НАН України*, с.3.

12. Pater, I., 2012. «Sprotyv halychan totalitarnomu rezhymovi u povoiennyi chas (1944–1953) (Against the Galician regime in the postwar period (1944–1953))», *Україна: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp.21, s.607.

13. Patryliak, I., 2012. «Peremoha abo smert»: ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960 rokakh («Victory or death»: Ukrainian liberation movement in the years 1939–1960)», Lviv: *Tsentr doslidzhen vyzvolnoho rukhu*, s.412, 423, 426, 434.

14. Patryliak, I., 2013. «Protystoiannia reiduiuchykh viddiliv UPA radianskykh sylovykh strukturam na terytorii Zhytomyrshchyny ta Kyivshchyny vesnoi 1944 r. (Confrontation of the RPA raiding departments to the Soviet power structures on the territory of Zhytomyr and Kyiv region in the spring of 1944)», *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoryia*. №4 (117), s.51–55.

15. Rutsykyi, M., 2010. «Diialnist OUN i UPA na Slavutchni (1941–1949 rr.) (Activities of the OUN and the UPA in Slavutych (1941–1949))», *Naukovi zapysky natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Istorychni nauky*. Vyp.16, s.123–134.

16. Yanevskyi, D., 2012. «Proekt «Ukraina»: Zhertva UPA, misiia Romana Shukhevycha (Project «Ukraine»: Victim of UPA, mission of Roman Shukhevych)», Kharkiv, s.162, 194.

* * *